

جنبش‌های نوپدید دینی

و

هویت ملی در ایران

تألیف

دکتر بهزاد حمیدیه

(عضو هیئت علمی دانشگاه تهران)

انتشارات تمدن ایرانی

۱۳۹۴

عنوان و نام پدیدآور:	حمیدیه، بهزاد، ۱۳۵۱ -
مشخصات نشر:	جنبش‌های نوپدید دینی و هویت ملی در ایران / بهزاد حمیدیه. تهران: تمدن ایرانی، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری:	۳۶۴ ص.
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۹۹۵۹-۳۶-۸ : ۱۲۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ۳۴۵-۳۵۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت:	نمایه.
موضوع:	جنبش عصر جدید
موضوع:	منویت — جنبش عصر جدید
موضوع:	ادیان
موضوع:	کیش‌ها
موضوع:	فرقه‌ها
موضوع:	دین
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۳ ج ۸ / ح ۸ / BP ۶۰۵
رده‌بندی دیویی:	۲۰۴/۳۲
شماره کتابشناسی ملی:	۳۵۱۷۹۷۸

جنبش‌های نوپدید دینی و هویت ملی در ایران

تألیف:	دکتر بهزاد حمیدیه (عضو هیئت علمی دانشگاه تهران)
حروفچین:	محمود قره‌داغلی
طراح جلد:	خالد رسولی
ناشر:	انتشارات تمدن ایرانی
لیتوگرافی و چاپ:	کسری
نوبت چاپ:	اول - ۱۳۹۴
شمارگان:	۱۰۰۰ نسخه
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۹۹۵۹-۳۶-۸
قیمت:	۱۲۰۰۰۰ ریال

نشانی: تهران، خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان شهدای ژاندارمری، پلاک ۴۳
 ص پ: ۹۱۹-۱۳۱۴۵ تلفکس: ۶۶۴۱۵۴۶۷ - ۶۶۴۱۵۴۸۸
 سایت مؤسسه مطالعات ملی: www.rinsweb.ir

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
سخن ناشر	۹
پیشگفتار	۱۱
فصل اول: چستی جنبش‌های نوپدید دینی	۱۹
اوصاف کلی و تعاریف	۲۰
۱- «نوپدید» بودن این جنبش‌ها	۲۱
۲- «دین» بودن این جنبش‌ها	۳۱
دسته‌بندی	۵۳
جمع‌بندی	۵۶
یادداشت‌ها	۶۰
فصل دوم: تحلیل جنبش‌های نوپدید دینی در بستر پست‌مدرنیته	۶۳
چستی مدرنیته	۶۶
توصیف کلی	۶۶
تحولات تاریخی دوران مدرن	۶۷
از بُعد سیاسی	۶۹

- ۷۰..... از بُعد علمی
- ۷۱..... از بُعد فلسفی
- ۷۴..... از بُعد جامعه‌شناختی
- ۸۱..... اومانیزم و مدرنیته
- ۸۵..... اومانیزم در عصر رنسانس
- ۸۸..... اومانیزم و روشنگری
- ۹۰..... اومانیزم مدرن
- ۹۳..... چیستی پست مدرنیته
- ۹۳..... توصیف کلی
- ۹۵..... تحولات تاریخی دوران پست مدرن
- ۱۰۴..... پسااستارگرایی و پست مدرنیته
- ۱۱۲..... جمع‌بندی (چیستی مدرنیته و پست مدرنیته)
- ۱۱۶..... واکاوی مؤلفه‌های جنبش‌های نوپدید دینی
- ۱۱۷..... پراکنده‌گزینی (ساخترشکنی از عقاید و شعائر ثابت)
- ۱۲۰..... دین رازورانه (سطحی شدن تجربه دینی)
- ۱۲۶..... دین خویشتن (ساخترشکنی از اتوریته بیرونی)
- ۱۲۸..... فرقه‌گرایی فزاینده (ساخترشکنی از نهاد اجتماعی دین)
- ۱۳۳..... عرفی‌سازی (تقدس‌زدایی از جهان)
- ۱۴۱..... تحلیل و جمع‌بندی
- ۱۴۳..... مناسبات دین و پست مدرنیته
- ۱۵۰..... پارادایم دین‌داری آبرعرفی (هایپر سکولار)
- ۱۵۸..... یادداشت‌ها

فصل سوم: ادیان جدید و هویت.....	۱۵۹
هویت: چیستی و اقسام.....	۱۵۹
هویت فردی و جمعی، هویت ملی.....	۱۶۲
اهمیت هویت ملی.....	۱۶۹
هویت‌های سنتی، مدرن و پست‌مدرن.....	۱۷۳
رابطه دین و هویت.....	۱۷۷
جنبش‌های نوپدید دینی و هویت ملی.....	۱۸۲
رهاورد های مثبت این جنبش‌ها برای هویت ملی.....	۱۸۴
قوت‌زدایی از دین: محرومیت جامعه از آثار انسجام‌بخشی دین سنتی.....	۱۸۵
تضعیف شعار و آیین‌های مشترک.....	۱۸۹
اخلال در ارزش‌های مشترک اجتماعی.....	۱۹۱
ابهام در مرزهای تمایزبانی دینی.....	۱۹۲
محو هدف مشترک اجتماعی و تخریب اشتراک در منابع.....	۱۹۳
استقلال‌طلبی اجتماعی (اخلال در انسجام اجتماعی بخاطر تبعیت شدید سازمانی درونی).....	۱۹۴
محو نمادهای مشترک.....	۱۹۵
محو زبان مشترک فرهنگی.....	۱۹۶
محو الگو و مرجعیت‌های مشترک.....	۱۹۸
سخن آخر.....	۱۹۹
یادداشت‌ها.....	۲۰۹
فصل چهارم: نگاهی گذرا به وضعیت ایران.....	۲۱۳
نکات اولیه.....	۲۱۳
اهمیت موضوع.....	۲۱۳

۲۲۴	میزان نفوذ جنبش‌های نوپدید دینی در ایران
۲۳۱	زمینه‌ها در ایران
۲۴۲	سنخ‌شناسی جمعیت‌ها در ایران
۲۴۲	سیمای کلی
۲۵۹	جنبش‌ها و هویت ملی ایران
۲۵۹	تأثیر جنبش‌های نوپدید دینی بر سطحی و روبنایی شدن دین
۲۷۸	تأثیرگذاری بر ایهام مرزهای اعتقادی
۲۹۰	تقویت پلورالیسم
۲۹۶	تأثیرگذاری بر تغییر الگوها و مرجعیت
۳۱۶	اثرگذاری بر حوزه‌شعائر و اعمال دینی
۳۲۳	استقلال‌طلبی اجتماعی و تضعیف ارزش‌ها
۳۲۶	تأثیر بر زبان و نمادهای مشترک
۳۲۹	یادداشت‌ها
۳۳۳	جمع‌بندی نهایی
۳۳۳	بک
۳۳۵	دو
۳۳۷	سه
۳۴۳	منابع و مأخذ
۳۵۷	نمایه

به نام خدا

سخن ناشر

آنان که دغدغه و دلمشغولی تفکر، تأمل و اندیشه در حوزه هویت دارند می‌دانند که نسل‌های آینده رشد و تعالی یا رکود خود را مدیون «هویت‌پژوهی» در دوره‌های مختلف تاریخ هستند. اندیشیدن و تحقیق در مورد هویت، صرفاً ناشی از مسئولیت نیست، بلکه نتیجه تفکر همزمان به امکان هستی و نیستی انسان است؛ دو امکانی که یکی موجب حس مسئولیت جمعی و دیگری موجب حس جاودانگی در انسان است.

براین اساس، تحقیق و مطالعه در زمینه مبانی و مؤلفه‌های هویتی در ایران در راستای حفظ و تقویت هویت ملی کشور عزیزمان که قدمتی به فراخنای طول تاریخ دارد، به‌ویژه در عصر حاضر که با تعدد مراکز هویت‌ساز و هویت‌فرست مواجه‌ایم، و بسیاری از این مراکز در تقابل با هویت ایرانی - اسلامی قرار دارند، از ملزومات و ضروریات محسوب می‌شود. از سوی دیگر، مطالعه جوامع و دولت‌ها در عصر جهانی‌شدن نشان از قبض و بسط و تحولات سریع در امور مختلف از جمله «هویت ملی» دارد که این امر نیز هویت‌پژوهی در دنیای امروز را ناگزیر می‌سازد.

به علاوه، مقوله هویت ملی، به‌ویژه در ایران، از جمله موضوعات زیربنایی است که ارتباط مستقیم و تنگاتنگ با پرسمان‌های کلان از قبیل

وحدت و انسجام ملی، توسعه ملی، منافع ملی، نظم اجتماعی، ثبات سیاسی و امنیت ملی دارد.

در یک طبقه‌بندی، هویت ملی دارای سطوح مختلف مانند ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی و ابعاد مختلف مانند دینی، تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... است. بررسی تمامی این سطوح و ابعاد و تحولات مرتبط با آنها در مجموعه کتاب‌هایی که طیف گسترده‌ای از مخاطبان و علاقمندان به مباحث هویتی را دربرمی‌گیرد، توسط انتشارات تمدن ایرانی و با بهره‌گیری از متخصصان و کارشناسان فرهیخته موضوع صورت گرفته است. از آنجا که هویت یک موضوع بین رشته‌ای است، مجموعه کتاب‌های حاضر به گونه‌ای طراحی و تدوین شده است که برای علاقمندان رشته‌های مختلف از جمله علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، روان‌شناسی، تربیت بدنی و ورزش، هنر و معماری، جغرافیا، تاریخ، زبان و ادبیات فارسی، اقتصاد و... مفید و قابل استفاده باشد. کتاب حاضر با عنوان «جنبش‌های نوپدید دینی و هویت ملی در ایران» یکی از این مجموعه کتاب‌هاست که خواندن آن به علاقمندان مباحث هویتی توصیه می‌شود.

انتشارات تمدن ایرانی امیدوار است که انتشار این کتاب، گامی درخور در زمینه حفظ و تقویت مبانی و مؤلفه‌های هویت ایرانی - اسلامی و پاسخ مناسبی به دغدغه‌مندان و تلاشگران در این زمینه باشد.

انتشارات تمدن ایرانی

پیشگفتار

نشانه‌های تحول دینداری را دیگر به سادگی در اطرافمان مشاهده می‌کنیم. مقصودم آن است که امروزه در همین ایران خودمان، کتاب‌ها، مجلات، فیلم‌ها، کلاس‌های آموزشی، دوره‌های کارگاهی، سیمینارها و پدیده‌های فرهنگی دیگری را می‌توان جست که موضوع مورد بحثشان، امور غایی زندگی است مانند هدف زندگی، عاقبت کار انسان، چگونه ارتباط برقرار کردن با کائنات، جهان طبیعت، دیگر انسان‌ها و نحوه روی آوردن به خداوند. ظاهر این نوشته‌ها و کلاس‌ها را مباحث روان‌شناختی و «موفقیت» تشکیل می‌دهد، اما محتوای آنها چیزی فراتر از اینها است. این پدیده‌های فرهنگی پر ادعا، برای ایجاد آرامش روانی، اعتماد به نفس، خوش‌بینی به زندگی و اموری از این دست، به وادی جهانی‌بینی وارد می‌شوند و ادعا می‌کنند نگرشی «معنوی» به جهان و انسان ارائه می‌دهند که زندگی ما را آکنده از معنا، انرژی و طراوت می‌سازد. آنها از طریق همین جهان‌بینی «معنوی»، مدعی برطرف کردن مشکلات جسمی - روحی انسان امروزیین

هستند. همین مدعیات همراه با تبلیغات اثرگذار است که موجب شده، آثاری پرتعداد در این زمینه تولید شود.

اگر جنبه «معنویت‌گرایی» را فصل مشترک این پدیده‌های فرهنگی بگیریم، در عین حال، تفاوت‌های قابل توجهی نیز در میان خواهد بود. جهت‌گیری یک نویسنده یا معلم «معنوی»، به سوی نیروی مرموزی در انسان است به نام «کندالینی»، درحالی که دیگری از سفر به «معابد حکمت زرین در آسمان» سخن می‌گوید، یکی از «معنویت محیط زیست» می‌گوید، کسی دیگر از «حلقه‌های عرفانی کیهانی» و آن دیگری از «بشقاب پرلده»، این تنوع تعالیم در قالب گروه‌هایی می‌گنجد و می‌توان از گروه‌ها یا به اصطلاح فنی‌تر از «جنبش‌های معنویت‌گرا» سخن گفت. در جامعه‌شناسی دین، از این جنبش‌ها با عنوان «جنبش‌های نوپدید دینی» یا «ادیان جدید» یاد می‌کنند که در ادامه این نوشتار، دلیل آن روشن خواهد شد.

مسئله اصلی این نوشتار آن است که رشد «جنبش‌های نوپدید دینی» چه تأثیری بر هویت ملی ایران می‌تواند بر جای بگذارد. اهمیت پرداختن به مسئله مزبور در بازار گرمی گروه‌های معنویت‌گرای نوین نهفته است. این گروه‌ها نسبت به اوایل دهه هشتاد شمسی رشد کمی و کیفی زیادی داشته‌اند. افزون بر این، رد پای یک «معنویت‌گرایی» سیال و غیر ساختارمند را می‌توان در میان مطالب مجلات عامه‌پسند، تعالیم برخی مشاوران و مدرسان موفقیت در سطح شهرها به‌خصوص، شهرهای بزرگ یافت. حتی رسانه ملی از این «معنویت‌گرایی نوین» مبرا نمانده است تا آنجا که شاهد پخش «فیلم راز» از آن بوده‌ایم و در سخنان برخی مجریان یا کارشناسان

رسانه ملی نیز سرنخ‌هایی از آن دیده می‌شود. این رشد شگرف که هم حاکی از تحولی فرهنگی است و هم مسبب و موجب آن، نمی‌تواند از نظر دور داشته شود، بلکه باید رابطه آن با هویت ملی مورد تدقیق قرار گیرد، چه این که بنابر قاعده، هر تحول مهم فرهنگی، تأثیری سلبی یا ایجابی بر هویت ملی دارد. بررسی نسبت میان رشد گروه‌های «معنویت‌گرای نوپدید» با هویت ملی، یک بعد نظری دارد و یک بعد تحقق اجتماعی. پژوهش حاضر، عمدتاً بعد نظری را برعهده گرفته است و می‌کوشد با بررسی مفهومی «جنبش‌های نوپدید دینی» و سپس با تحلیل مؤلفه‌های اساسی آنها چارچوبی نظری برای مطالعه فراهم آورد. از رهاورد این چارچوب‌بندی، خواهیم توانست نکاتی سلبی و ایجابی در مورد تأثیرات این جنبش‌ها بر هویت ملی استنباط کنیم. در پژوهش حاضر، با بناگذاری بر مطالعات نظری، نگاهی گذرا نیز به تحقق اجتماعی داشته‌ایم. روشن است که هر گونه اظهارنظر کمی و آماری در زمینه تحقق اجتماعی نیازمند انجام پژوهش‌های میدانی دقیق و مبتنی بر اصول و قواعد علمی است که باید پس از این انجام گیرد، اکتفا کردن این پژوهش به مباحث نظری به دو جهت است، یکی به جهت هزینه بر بودن مطالعات میدانی و دیگری به جهت این که هر گونه مطالعه میدانی باید مبتنی بر مطالعات نظری باشد و متأسفانه، در ایران، مطالعه نظری که دارای اعتبار علمی و آکادمیک باشد، نداریم یا این گونه مطالعات بسیار اندک شمارند.^۱

۱. جالب آن است که بدانیم در دانشگاه‌های غرب، مطالعه «جنبش‌های نوپدید دینی» (NRMs)، به عنوان حوزه‌ای مجزا و تخصصی شکل گرفته است و چند دهه قدمت دارد. امروزه، صدها کتاب و هزاران مقاله، در تلاش برای درک ماهیت این جنبش‌ها یا «ادیان جدید»

آنچه در بخش آخر این تحقیق یعنی نگاهی گذرا به وضعیت ایران انجام یافته است، تنها برای آن است که مطالب نظری برای خوانندگان ملموس‌تر گردد. اگر این بخش را نمی‌افزودیم شاید به نظر می‌رسید مباحث نظری در ایران مصداق ندارند و ایران اسلامی در پرتو حاکمیت پرتوش و توان اسلام اصیل، از نفوذ این جریانات و گرایشات «معنوی نوپدید»، مصون مانده است و همچنان مصون خواهد ماند. مصادیقی که در این بخش آورده شده‌اند صرفاً متنی بر مشاهدات محدود مؤلف است. این امر خللی بر وثاقت بحث ایجاد نمی‌کند، زیرا در این بخش نه در پی ارائه آمار و ارقام بوده‌ایم و نه در صدد ترسیم چهره‌ای از وضعیت این جنبش‌ها در ایران امروز. بلکه تنها به دنبال نشان دادن مصادیقی برای مباحث نظری بوده‌ایم. موارد ذکر شده در این بخش به رغم محدودیت مشاهدات، می‌تواند از باب «مشت نمونه خروار»، گویای عمق اهمیت موضوع باشد. امید می‌رود با همت متخصصان و نهادهای فرهنگی، به زودی شاهد کاوش‌های نظری و مطالعات میدانی عمیقی در این باره باشیم.

و نقش احتمالی آنها در آینده. به نگارش درآمده است. واحدهای درسی در دانشگاه‌های معتبر دنیا و همایش‌ها و کنفرانس‌های متعدد در نقاط مختلف، نشان دهنده آن است که موضوع مزبور، به دغدغه علمی جامعه‌شناسان تبدیل شده است. امروزه، صدها پژوهشگر تخصصی، در این حوزه مشغول فعالیتند (کسانی نظیر گوردون ملتون، ایلین بارکر، پیتز کلارک، ماسیمو ابترووگن، جیمز بکفورد، الیزابت آروک، جورج کریسایدز، مارگارت ویلکینز، جیمی کرسول، گری سفرد، آنتونی براندن، لیندا وودهلد، پائول هیلزاس، کالین کمپبل، ...). شکل گرفتن چنین دغدغه‌ای در کشور ما مایه تأسف است.

داستان این اثر، طولانی است. طرح اولیه آن، ابتدا در سال ۱۳۸۴ آماده شد، اما به دلایلی، مدت‌ها طول کشید تا به مرحله اجرا برسد. در آن سال‌ها مراکز فرهنگی و مؤسسات پژوهشی چندان دغدغه‌ای نیست به موضوع نداشتند بسیاری از آنها، مسأله را اصولاً مهم نمی‌دانستند و جنبش‌های نوپدید دینی را اموری زودگذر و فاقد قدرت هژمونیک در جامعه و سیاست ایران می‌دانستند. در این میان، «مؤسسه مطالعات ملی»، طرح را با تغییراتی پذیرفت و نگارنده را در به انجام رساندن آن یاری داد تا آن‌که گزارشی حدوداً ۳۰۰ صفحه‌ای در سال ۱۳۸۶ آماده شد. مسئولین محترم مؤسسه در سال ۱۳۹۲ تصمیم به طبع اثر گرفتند، اما اطلاعات آن پس از گذشت شش سال، روزآمد به نظر نمی‌رسید. بنابراین، در مدتی کوتاه، به بازنگری کل اثر اقدام نمودم تا اولاً نظمی مناسبتر (جهت طبع) به مطالب آن داده شود و ثانیاً بر مبنای مخاطب محوری، مطالبی که مناسب با مخاطب عام نیست حذف گردند (از جمله نام بیشتر اشخاص حقیقی در متن اثر حذف شدند). با این حال، باید اذعان کنم اطلاعات میدانی این اثر، بالنسبه اندک است و بیشتر مربوط به نیمه اول دهه هشتاد شمسی. از آن زمان تا کنون، کتاب‌ها، گروه‌ها و معلمین بسیاری در حوزه «معنویت‌گرایی نوپدید» ظهور کرده‌اند که اثری از آنها در اینجا نیست. امیدوارم بتوانم در چاپ و ویراست بعدی (اگر اصولاً چنین چایی اتفاق بیافتد) به‌صورت روزآمدتری به بیان مصادیق جنبش‌های مزبور در ایران پردازم.

تلاشم در این کار آن بوده است که مخاطبین خصوصاً دانشجویان با مسأله‌ای نو درگیر شوند و ایده‌هایی برای تأمل بیشتر بیابند. اگر این کار تنها

یک سنگ بنای اولیه و خام و جرقه‌ای برای مطالعات پخته و عمیق بعدی از سوی صاحب‌نظران قرار گیرد، گمان می‌کنم کارکرد مطلوبی داشته است. طبعاً مایلیم با نقدهای سازنده صاحبان اندیشه مواجه شوم و خلل‌های کار را - که لابد کم هم نیستند - در یابیم. باید پذیرفت که این مسأله، مسأله‌ای دشوار، حساسیت برانگیز و چالش‌آفرین است و ابعاد و ظرائف بسیاری دارد، این که آیا رشد جنبش‌های نوپدید دینی، سرجمع به تضعیف هویت ملی می‌انجامد یا احیاناً به تقویت آن. حل این گونه مسائل به ناگزیر تنها با مباحثه و تبادل آرا قابل پیشرفت است و امیدوارم اثر حاضر، شروع چنین مباحثه‌ای باشد. نگارنده هر چند موضع خود را در این کتاب با قاطعیت مبتنی بر استدلال مطرح می‌سازد و اعلام می‌دارد جنبش‌های مزبور به رغم برخی آثار مفیدشان، نهایتاً برای هویت ملی مضرند، اما با توجه به این که هر گونه موضع‌گیری در این رابطه، پیامدهای سرنوشت‌سازی در مهندسی فرهنگی و نوع مواجهه با «معنویت‌گرایی‌های نوپدید» دارد، در گرفتن یک بحث علمی منصفانه و متقن را در این باره یک ضرورت می‌داند.

اثر حاضر دارای چهار فصل است. در فصل نخست خواننده محترم با بحثی در تبیین چیستی جنبش‌های نوپدید دینی روبرو می‌شود. در آنجا به بررسی این امر می‌پردازیم که نوپدید بودن این جنبش‌ها به چه معنا است، آیا صرفاً به متأخر بودن زمانی این جنبش‌ها دلالت دارد یا محتوای تعلیمی آنها نیز نو و بی‌سابقه‌اند. به علاوه در این فصل، به پاسخ این پرسش کلیدی می‌پردازیم که جنبش‌های معنویت‌گرای نوین را باید از سنخ «عرفان» شمرد یا از سنخ «دین». هم‌چنین در این فصل، به دسته‌بندی کلی این جنبش‌ها

می‌پردازیم. در فصل دوم، وارد تحلیلی نظری می‌شویم تا معلوم شود این جنبش‌ها در بستر تحولات مدرنیته قابل فهمند یا در بستر تحولات پست مدرنیته. هرچند اصطلاح «پست مدرنیته» اصطلاحی چالش برانگیز است و مورد وفاق همه جامعه‌شناسان نیست، اما اجمالاً می‌تواند حاکی از تغییرات فرهنگی - اجتماعی مهمی در چهار دهه اخیر باشد که کمابیش مورد اذعان بیشتر جامعه‌شناسان است. در فصل سوم درباره هویت فردی و جمعی به بحث می‌نشینیم و رابطه دین با هویت را می‌سنجیم. این فصل با بررسی رهاوردهای مثبت و منفی جنبش‌های نوپدید دینی برای هویت ملی در ایران خاتمه می‌یابد، اما باید توجه داشت که مباحث این فصل، نظریند و نه ناظر بر تحقق اجتماعی. فصل چهارم، به نگاهی گذرا به وضعیت ایران اختصاص داده شده است که ضمن آن ابتدا به زمینه‌های رشد این جنبش‌ها در ایران سپس به سنج‌شناسی آنها در ایران خواهیم پرداخت. آنگاه برای هر یک از تأثیراتی که در فصل سوم برای رشد این جنبش‌ها بر روی هویت ملی بیان شده‌اند، مصادیقی از ایران ذکر می‌شود.

در اینجا لازم است مراتب حق‌شناسی را از زحمات مسئولین محترم مؤسسه مطالعات ملی و معاونت محترم پژوهش دانشکده الهیات دانشگاه تهران به جای آورم. تشکر از اساتید بزرگوار حوزه و دانشگاه که درس‌هایشان جانمایه این اثر بوده، همواره بر من واجب است. هم‌چنین باید از همکاری مسئولین و دست‌اندرکاران مؤسسه فرهنگی یاس که بخشی از کار در آنجا انجام شد و هم‌یاری دوستان و همکاران فاضلم در گروه چهره و گروه بیان تقدیر نمایم. یاد والدین مرحومم را که برای رشد و ترقی من از جان مایه

گذارند زنده میدارم و از تلاش‌های بی‌اندازه مؤثر همسر گرامیم کمال سپاس را دارم. پیشاپیش از انتقادات خوانندگان گرامی همچون ذی‌قیمت‌ترین هدیه آنان استقبال می‌نمایم. آنها می‌توانند انتقادات و پیشنهادات خود را از طریق پست الکترونیکی hamidieh@ut.ac.ir ارسال نمایند.

دکتر بهزاد حمیدیه

عضو هیئت علمی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران

www.ketab.ir